

De vooroorlogse weg van Jaap van Praag naar het humanisme

Over zijn vredesactivisme en publicaties in het Interbellum

Bert Gasenbeek

Jaap van Praag (1911-1981) wordt wel de 'vader van het moderne Nederlandse humanisme' genoemd. Hij zou met het Humanistisch Verbond (HV) vanaf 1946 vooral een 'grote strijd' gestreden hebben voor de verheffing van 'de grote onkerkelijke massa' uit het 'geestelijk nihilisme'. Minder bekend is dat Van Praag al op zeer jonge leeftijd schreef over problemen als oorlog en crisis, en daarbij noties gebruikte als 'geestelijke weerbaarheid' en 'persoonlijke verantwoordelijkheid'. Noties die na de Tweede Wereldoorlog in het humanisme een belangrijke rol gingen spelen. In dit artikel wil ik het denken van de jonge Van Praag over politiek en levensbeschouwing verder verkennen.

Bert Gasenbeek (uit archief UvH)

Inleiding

'Nu ja, dà's heel aardig, hoor ik al opperen, die geestelijke weerbaarheid is een heel mooi woord, maar waar komt 't prakties op neer [...]?' Dit citaat staat in het allereerste mij bekende en gepubliceerde artikel van Jaap van Praag: het artikel 'Revolutie... Ja!' uit 1932. Centraal daarin staat het probleem van het geweld en de vraag hoe dat mogelijk te bestrijden. Van Praag dacht een antwoord hiervoor te vinden in de mentaliteit van mensen en persoonlijke verantwoordelijkheid (32-1).¹ De jaren dertig van de vorige eeuw zijn in meerdere opzichten bepalend geweest voor de latere levensbeschouwelijke en politieke ontwikkeling van Jaap van Praag. In die periode zette hij zich met overtuiging in voor het verzet tegen geweld en oorlog. Daarmee legde hij een fundamentele basis voor zijn latere levenswerk: het tussen droom en daad werken aan een menswaardigere samenleving.

In deze bijdrage wil ik allereerst een beeld geven van de jeugdjaren van Jaap van Praag in het Interbellum, zijn persoonlijke ontwikkeling in en door de vredesbeweging.² Ten tweede wil ik de belangrijkste thema's van de publicaties van Van Praag belichten.

Jeugd in donkere tijden

Wat is de persoonlijke achtergrond van Jacob Philip van Praag (1911-1981), die zo'n grote rol ging spelen in de humanistische beweging nationaal en internationaal? Jaap van Praag was afkomstig uit een eenvoudig, niet-godsdienstig joods gezin. Hij was de zoon van Manus van Praag, gymnastiekleraar, en Sara Vleeschhouwer, fröbellerares. Zijn vader verkeerde ondermeer in de religieus-anarchistische beweging van de kolonie Walden in Bussum. De moeder van Jaap van Praag was afkomstig uit een joods middenstandsgeslacht in Weesp. Met zijn vijf jaar jongere zuster Esther kreeg Van Praag een seculier-joodse opvoeding in een tamelijk geborgen gezin. Hij verwierf veel bijbelkennis door samen met zijn moeder de bijbel te lezen. Gedurende zijn lagere schooltijd was Van Praag introvert en ging nauwelijks met andere kinderen om. Ondanks zijn matige schoolprestaties ging hij naar de HBS, waar hij steeds meer resultaat boekte en zelfvertrouwen kreeg. Hij las al op jonge leeftijd veel boeken: als vijftienjarige had Jaap van Praag al het verzameld werk van Multatuli gelezen en hij was zeer onder de indruk van diens atheïsme en stijl. In 1929 behaalde hij het eindexamen HBS-B, en de jaren daarop deed hij de staatsexamens gymnasium alfa en bèta (Gasenbeek, 2009, p. 9).

Interbellum

Jaap van Praag - die achttien werd in 1929, het jaar van de ineenstorting van de New Yorkse beurs - is in meerdere opzichten een kind van zijn tijd. Geboren aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog, heeft hij als jongeling in grote mate de grote economische, politieke en geestelijke ontwikkelingen van het Interbellum meegemaakt, een periode van Nederland die door Blom treffend omschreven is als een 'burgerlijk-verzuilde' maatschappij in een crisisperiode (Blom, 1989). Allereerst was er vanaf ongeveer 1920 een (internationale) sociaal-economische crisis - met een depressie van ongekeerde omvang - die resulteerde in langdurige en hoge werkloosheid en zeer forse loon- en salarisverlagingen (idem, pp. 2-4).

Ook op het politieke en geestelijke domein is er een crisis; Blom spreekt van een 'grote' en een 'kleine' crisis. Met de 'grote' geestelijke crisis geeft hij aan dat de opvatting '[...] dat de mens juist geen 'redelijk' wezen is en dat er van gelijkheid en vrijheid geen sprake kan zijn', steeds meer verbreid werd. Deze ontwikkeling ondermijnde de kern van de 'ideële grondslagen der democratie'. Maar ook de 'kleine' crisis - het onvoldoende functioneren van het parlement - tastte het vertrouwen in de parlementaire democratie aan (ibidem, p. 6). Dat er desondanks in Nederland sprake was van stabiliteit en consolidatie komt in belangrijke mate door het burgerlijk-verzuilde karakter van Nederland. Een land met een duidelijke standenmaatschappij waarbij de zuilen de mensen geborgenheid boden, maar ook in het gareel hielden.

Ondanks de cultuurcrisis in het Interbellum was er sprake van een bloeiende en zeer idealistische jeugdbeweging in Nederland. Harmsen geeft in zijn boek *Blauwe en rode jeugd* een uitvoerige analyse van de jeugdbewegingen in het Interbellum, een verschijnsel dat hij omschrijft als 'deze specifieke [...] jeugdbewogenheid die in uiterste consequentie, uit onbehagen over de maatschappelijke toestanden en verhoudingen, een verlangen inhield naar een nieuwe mens en een nieuwe gemeenschap' (Harmsen, 1961, p. 3).³

Van Praags vredesactivisme

Jaap van Praag begon als student Nederlandse letteren in de jeugdbeweging in 1933 toen hij redacteur werd van *De Jonge Gids*, een onafhankelijk blad in de jeugdbeweging dat halfjaarlijks verscheen en werd uitgegeven door de Nederlandse Bond van Abtinent Studerenden en de Jongeren Vredes Actie (JVA). Als het blad in 1934 overgaat in het maandelijks tijdschrift *Het Fundament: onafhankelijk maandblad voor politiek en cultuur*, wordt hij ook hiervan redacteur, maar dan onder het pseudoniem Erik Martens.⁴ Het *Fundament* was gericht op de niet-dogmatische oudere en jongere socialisten, en moest het 'fundament' vormen voor de socialistische opbouw.⁵ Gelet op de contacten die Van Praag had door dit redactiewerk, was het niet verrassend dat hij zich

in die periode ook aansluit bij de JVA, een van de talloze vredesorganisaties die Nederland in 1933 rijk was. Het pacifisme was in Nederland vanaf 1923 weer opgebloeid. De verschrikkingen van de Grote Oorlog, de Russische Revolutie en andere oorlogen in de wereld leidden tot veel kritiek op de moderne bewapening. Er ontstond een rijkgeschakeerde groep van vredesorganisaties met ruim 56.000 leden. Op het politieke vlak waren de SDAP en de Vrijzinnig-Democratische Bond voor algemene eenzijdige nationale ontwapening. Als reactie op geplande militaire uitgaven werden er in 1923 en 1930 zogenaamde volkspetitionnementen georganiseerd, in beide jaren ondertekend door 40% van de stemgerechtigden (Verkuil, 1988, p. 7 en 11).

De JVA werd in 1924 opgericht door de vrijzinnig protestantse jeugdbeweging naar aanleiding van een internationaal vredescongres. De JVA werkte vanuit een ethisch-humanitaire verontusting over de oorlogsdreiging. Hoewel zij vanaf het begin politiek en levensbeschouwelijk pluri-form was, radicaliseerde deze vredesorganisatie door de internationale ontwikkelingen in antifascistische, antimilitaristische, antikapitalistische en ethisch socialistische richting. In de jaren 1930-1931 had de JVA circa 2000 leden. Hiermee behoorde zij tot de grotere en belangrijker jeugdbewegingen in het interbellum. Vanaf 1929 had het een eigen orgaan onder de titel *Vredesstrijd*. De leden van de JVA kwamen vooral voort uit de kleine burgerij. Binnen de JVA zou Jaap van Praag - al spoedig als voorzitter - zich inzetten voor het idee van de geweldloze actie en de strategie van de pacifistische volksverdediging. Gezien de grote overlap tussen personen zoals Garnt Stuiveling, Jaap van Praag en Jan Brandt Corstius binnen de JVA en het latere Humanistisch Verbond,⁶ en de overeenkomsten tussen de kernideeën binnen de JVA en bij het naoorlogse Humanistisch Verbond, kan men volgens mij de JVA zelfs typeren als een pre-humanistische beweging.

De publicaties van Jaap van Praag (1932-1941)

Tussen 1932-1941 heeft Jaap van Praag 81 artikelen, rapporten en een boek gepubliceerd of eraan

meegewerkt (Edelman, 1997).⁷ Veel (korte) artikelen verschenen in de tijdschriften *De Jonge Stem*, *Het Fundament*, *Vredesstrijd*, *Vredesdaad*, *Bevrijding* en *De Stem*. De thema's die vaak in zijn artikelen aan de orde kwamen, zijn ondermeer het geweldsvraagstuk, socialisme en marxisme, pacifistische volksverdediging, de rol van de elite en de massa, en geestelijke weerbaarheid. De meest invloedrijke personen voor de jonge Van Praag waren de religieus-socialiste Henriette Roland Holst (1869-1952) en de religieus humanist Bart de Ligt (1883-1938). Daarnaast besteedde hij ook regelmatig aandacht aan Gandhi, Marx, Mennicke, (Jan) Romein en Rosa Luxemburg.

Samenlevingsideaal

Geweld of geweldloosheid? Dat is in 1932 voor Jaap van Praag de brandende vraag voor het socialisme en voor de vredesbeweging: 'De tijd, die wij tans doorleven, heeft, zowel voor de vredesbeweging als voor de maatschappelijke strijd, internationaal de geweldsvraag aan de orde van de dag gesteld [...]'(32-2, 175). Met zijn eerste artikelen zit hij middenin het vraagstuk van zijn tijd. Voor hem is het vraagstuk van de economische en geestelijke crisis van het kapitalisme allesoverheersend. Daarbij staat het militarisme en de geweldsvraag, en vooral de vraag wat dat geestelijk met mensen en samenlevingen doet, centraal. Voor Jaap Van Praag is de vraag 'geweld of geweldloosheid' ook een principiële vraag: 'Moeten we in de strijd voor verwezenlijking van ons ideaal de middelen gebruiken, die kenmerkend zijn voor de door ons bestreden samenleving; of moeten we, ook in onze middelen, ons lijnrecht stellen tegenover een moraal, die we haten uit 't diepst van ons hart?' (32-1, 139-140).

Het ideaal is voor Jaap van Praag een democratisch socialistische samenleving (33-6 en 33-8, 9 en 10). Van Praag zal zichzelf als marxist typeren, hoewel hij duidelijk afstand neemt van het dogmatisch marxisme waarin de vooruitgang in de samenleving mechanisch plaats zou vinden. Hij ziet duidelijk ruimte voor de mens: 'alleen via de strevende en willende mens gebeurt het, niet door een onontwijkbare nood-

zakelijkheid' (33-1, 260). Hij baseert zich in die jaren duidelijk op de 'jonge' Karl Marx.

Bij de beantwoording van de geweldsvraag gaat hij in zijn artikelen veelvuldig in op actuele internationale politieke vraagstukken. Daarbij krijgen vooral de revolutie in Rusland en het fascisme in Duitsland de aandacht. In een artikel uit 1935 stelt hij hoe groot de teleurstelling moet zijn geweest toen in 1918 de revolutie in Rusland halt hield bij de westgrens. De overmacht van de geallieerden was te groot, ondanks de revolutionaire moed van de Russen en als gevolg van het uitblijven van steun van de internationale socialistische beweging (35-1, 21-25). Want, stelt Van Praag, ondanks dat de ontwikkeling van het socialisme in Rusland door een onderdrukkende bureaucratie ernstig stagneert, is het in potentie de moeite waard. En dat kan alleen verdedigd worden door in eigen land het kapitalisme te bestrijden (35-1, 21 en 32). De vraag is hoe die strijd aangeaan moet worden in een tijd waar het fascisme zeer sterk is (Italië, Spanje, Duitsland). Daarbij is niet zozeer de economische, maar vooral de geestelijke achtergrond van het fascisme voor hem relevant. De kracht van het fascisme is volgens hem, dat de fascistische cultuuridealen voor grote groepen mensen iets 'wereldveroverends' en meeslepend hebben. Vooral de middenstand is daar ontvankelijk voor, omdat de voortgaande ontwrichting van het kapitalisme zijn levensbasis aantast: zijn bestaanszekerheid wordt opgeheven en hij wordt gedompeld in de strijd om het bestaan. Van Praag: 'Hij is in de politiek gesmeten, de remmen zijn verbroken. Wild barst zijn cultuurhaat los: Afbreken al datgene wat cultuur is, al datgene wat ons leven heeft omsnoerd. Weg arbeidersklasse, weg machines, weg grootindustrie, weg, weg, weg! Fascisme!' (34-1, 8-9). Nu rijst de vraag welke middelen er mogelijk zijn om het geweld tegen te gaan en 'een samenleving van algemeen menselijke solidariteit en toewijding' te vestigen (32-1, 140). Het doel mag dan helder zijn – een vreedzaam socialisme – maar antwoorden op vragen als de weg er naar toe, de in te zetten middelen en de mogelijke blokkades, zijn niet eenvoudig te geven. Duidelijk is wel dat Van Praag en zijn medestanders in de jaren dertig zonder meer de geweldsmiddelen afwijzen '[...] omdat ze van nature geen grenzen kennen; geen grens in toepassing en – daar-

door – geen grens in tijd' (32-1, 141). Anders gezegd 'niet met de middelen van deze samenleving, niet 't oude handhaven in nieuwe vormen'. Oftewel naar een oud soldatenlied: 'niet met de wapens der barbaren' (32-1, 140).

Betekent dat nu dat door het gebruik van niet-militaire middelen, men nu weerloos is? In 1933 ziet Van Praag allerlei strijdvormen die hij schaart onder de noemer 'burgerlijke ongehoorzaamheid': het niet samenwerken met de bezetter, stakingen, anti-oorlogspropaganda, enzovoort; hij noemt dat 'socialistische weerbaarheid' (33-13, 97). Al snel herziet hij zijn vertrouwen in de massa als middel in de strijd tegen het militarisme, daar de grote massa juist de strijd om vrede links liet liggen en omdat de SDAP zijn standpunt inzake de nationale ontwapening herzag. Uit protest tegen het loslaten van de ontwapeningsgedachte verliet Van Praag deze partij en werd hij tijdelijk lid van de Onafhankelijke Socialistische Partij (OSP). In de OSP ontmoette hij veel personen die later de weg naar het Humanistisch Verbond (HV) zouden vinden.

Elite en massa

De positie van de elite in verhouding tot de grote massa hield hem in de tweede helft van de jaren dertig zeer bezig. De brede massa van alle volken bevinden zich in een economisch en geestelijk moeilijke situatie, aldus Van Praag. Hij stelt de vraag of geëist mag worden dat men gaat strijden voor een plan '[...] waar zij moreel nog lange na niet aan toe is. Waar wij [de elite] zelf nauwelijks aan toe zijn' (34-3, 10). In zijn antwoord neemt hij de constatering op dat de massa niet vanuit een idee leeft, maar vanuit een praktijk. Een praktijk die primair uit de zorg voor voeding, kleding en onderdak bestaat. Deze praktijk bepaalt 'de gedachtevormen dezer massa' een opvatting in overeenstemming met de marxistische theorie (34-4, 1). Toch ziet Jaap van Praag kansen om de massa te winnen. Deze taak is weggelegd voor de elite, oftewel, voor de kern van de socialistische beweging. Een sterke bezielende beweging waarin de kern voorgaat, en stand houdt en de weg baant. Daarom moet de kern zijn verantwoordelijkheid weten en nemen

(34-4, 16). De verantwoordelijkheid van de intellectuelen is die van intermediair tussen de maatschappij en de geestesstroming, met als doel het hooghouden van het ideaal van geestelijke vrijheid. In de woorden van Van Praag: 'In deze polaire verhouding draagt de geest een humanistisch, redelijk karakter, ontwikkelt hij in diepe verbondenheid met de cultuurtradities der eeuwen het ideaal van de geestelijke vrijheid en kiest hij voortdurend partij voor de idee'(35-8, 106). Vervolgens pleit hij voor intellectuelen à la Socrates, want zij houden vast aan het oude ideaal en vinden de moderne oorlog '[...] cultuurschennend, onredelijk en anti-humanistisch. Wij hebben dus onze acties [tegen de oorlog, BG] voor alles op de tradities der geestelijke vrijheid te baseren. Deze traditie is vooral in ons land diep doordrongen, en loopt via Erasmus, Coornhert, de libertijnen, de 18de eeuwse rationalisten en de 19de eeuwse liberalen, tot de hedendaagse vrijzinnigen en vele socialisten' (35-8, 107).

Menselijke, nieuwe en geestelijke weerbaarheid

Je zou kunnen zeggen dat Jaap van Praag zelf de daad bij het woord voegde door in 1937 voorzitter te worden van de JVA. In die hoedanigheid schrijft hij ook mee aan de Pacifistische Volksverdediging, de belangrijkste brochure van de JVA (38-1). In de brochure probeert de JVA op de valreep van de Tweede Wereldoorlog nog een antwoord te geven op het militarisme, fascisme en de naderende oorlog. Hun antwoord luidt: pacifistische volksverdediging. Deze berust op vier pijlers: weigering van alle medewerking aan de invaller; propaganda en morele beïnvloeding; organisatie van het eigen maatschappelijk leven; weerbaarmaking van de overheerste massa (38-1, 12-13). De brochure eindigt met de zin: 'Het gaat ook en juist in deze tijd om menselijke weerbaarheid, die alleen is te verdedigen door nieuwe weerbaarheid' (38-1, 16). Die nadrukkelijke verwijzing naar 'nieuwe weerbaarheid' krijgt in de brochure zelf overigens niet veel aandacht. Van Praag echter zal in zijn latere publicaties over

de 'pacifistische volksverdediging' het steevast hebben over 'geestelijke weerbaarheid'. In een publicatie uit eind 1938 over pacifistische volksverdediging stelt hij uitdrukkelijk: 'pacifisme betekent geen weerloosheid, maar geestelijke weerbaarheid' (38-7, 1). Wat nu precies de inhoud van geestelijke weerbaarheid is wordt niet duidelijk, het lijkt erop alsof voor Van Praag geestelijke weerbaarheid een andere manier is om pacifistische volksverdediging te omschrijven. Die gedachte is niet vreemd als men weet dat hij in datzelfde jaar een bewogen in memoriam schrijft bij het overlijden van de religieus humanist Bart de Ligt. Daarin benadrukt hij dat De Ligt voor zijn generatie van pacifistische jongeren een van de beste leiders is geweest door zijn internationale instelling en zijn sociaal en revolutionair individualisme. Het belangrijkste was dat De Ligt door zijn leven en werk hun strijd voor de vrede mogelijk heeft gemaakt: 'gerijpt tot zijn werk vonden wij bij hem de omzetting van de weerloosheid in de geestelijke weerbaarheid' (38-3, 134).⁸ De Ligt toonde naar mijn idee Van Praag dat het mogelijk was om een gedegen levensbeschouwing te ontwikkelen op basis van socialisme en anti-militarisme.

Het ex libris van Jaap van Praag. Hij ontleende de tekst 'verkiezen doet verliezen' aan Dirck Volkertsz. Coornhert (1522-1580) In deze spreuk klinkt Van Praags visie op mens en wereld door: het leven houdt altijd keuzes in en de mens draagt zelf verantwoordelijkheid voor die keuzes.

Levensbeschouwing

Het is niet eenvoudig om uit de geschriften van Jaap van Praag tot 1941 een duidelijke beschrijving van zijn levensbeschouwing te halen. Hij schreef niet of nauwelijks over onderwerpen als atheïsme, vrijdenken of, over humanisme als levensbeschouwing. Ik ben geneigd om te stellen dat voor Jaap van Praag zijn levensbeschouwing in zijn jonge jaren bestond uit het socialisme met een menselijk gezicht. Daarbij ging het hem niet alleen om de materiële en staatkundige aspecten, maar vooral om de ethische en geestelijke inhoud, en het ideaal van de volledige ontplooiing van de menselijke geest (39-3; 40-2, 16). Zijn socialisme is in die tijd vooral moreel van aard. Zo begint hij zijn bijdrage ter gelegenheid van de zeventigste verjaardag van Henriette Roland Holst in 1939 als volgt:

‘Het socialisme is ouder en meer dan zijn theorie. Het geeft uitdrukking aan een diep verlangen naar solidariteit en kameraadschap allereerst, naar heling der verscheurdheid en triomf van waarheid en schoonheid bovendien. Het is de positieve ontkenning van de kleinheid, het zelfzuchtige en verschrikkelijke van het heden. Juist in deze benarde tijden leeft het verlangen naar dit socialisme verborgen, maar onuitroeibaar en ten allen tijde is het in wezen de bezielende kracht geweest van de waarlijke socialisten’ (39-3,3).

Met het noemen van de religieus-socialiste Henriette Roland Holst zijn we naar mijn mening bij de persoon aangekomen die op levensbeschouwelijk gebied zeer veel invloed op Van Praag heeft gehad. Hij schreef niet alleen zijn dissertatie over haar, maar zij was vaak het uitgangspunt van zijn publicaties tot en met 1941.

Welke aspecten van Roland Holsts denken waren naar mijn mening voor Jaap van Praag van belang? Allereerst ‘het streven naar synthese’ van tegenstellingen als droom en daad, ideaal en werkelijkheid; ook wel het ‘streven naar de eenheid van al het zijnde’ genoemd. Van Praag noemt dat een diep doordrongen besef van de idee der kosmische eenheid. Voor hem is dat de sleutel tot een goed begrip van Roland Holst (Van Praag, 1946, pp. 6-7). Zelf zal hij ook vaak

het thema ‘droom-en-daad’ gebruiken. Ten tweede meen ik dat het vaak door Van Praag gemaakte onderscheid tussen ‘mythe’ en ‘rede’ geïnspireerd is door Ronald Holst. Onder mythe verstaat Van Praag: ‘[...] een symbool, een voorstelling die samenvattend uitdrukking geeft aan het geheel van ons wensen, willen en streven’. De ‘mythe’ is bij hem vooral inspiratie en motivatie. Daarbij verschijnt de ‘rede’ als het ordende principe. (40-4, p. 19). En zoals Van Praag over Roland Holsts denken schrijft ‘[...] is [het] haar overtuiging dat het rationalisme niet in staat is het leven te benaderen, de intuïtie alleen kan dat. Sterk legt zij de nadruk op het levenswonder en de deemoed daartegenover’. (Van Praag, 1946, p. 37). En verderop: ‘Hier denken we aan de redelijkheid, waarin verstand en intuïtieve ervaring tezamen zijn opgenomen’ (Van Praag, 1946, p. 130). Ten derde is het religieus-socialisme van Roland Holst van groot belang voor Van Praag: ‘een socialisme dat uitdrukkelijk [...] de mens als geestelijk wezen met eigen waardigheid’ erkent. (40-2, 15).

Van Praag neemt de term religieus-socialisme niet over, want stelt hij: ‘Is het niet in hoge mate verwarrend [...] een term in te voeren, die in het dagelijks spraakgebruik onmiskenbaar de betekenis van godsdienstig heeft?’ (40-2, 15; Van Praag, 1946, pp. 127-128). En zoekend naar een andere term voor ‘een socialisme met een menselijk gezicht’ overweegt hij de term neo-humanisme, maar verwerpt die omdat die nog te vaag en te fragmentarisch is. Wel geeft hij aan wat hij eronder verstaat: ‘de idee van de volledige menselijke ontplooiing van de menselijke geest, de idee van het Humanisme, zoals dit zich sinds de Renaissance ontwikkeld heeft [...] het nieuwe in het Humanisme kan slechts zijn, dat het zich zijn maatschappelijke taak bewust wordt’ (40-2, 15-16).

Drs. Bert Gasenbeek is directeur van het J.P. van Praag Instituut voor onderzoek naar het humanisme in Nederland en het Humanistisch Archief, en onderzoeker geschiedenis van het humanisme aan de Universiteit voor Humanistiek.

1. In dit artikel duid ik de literatuurverwijzingen betreffende Van Praag aan met het jaar en een volgnummer (bijvoorbeeld 32-1); de integrale bibliografie, samengesteld door Pieter Edelman (Edelman 1997), is digitaal raadpleegbaar op: www.UvH.nl/uploadeddocumenten.
2. In mijn lopend (ideeënhistorisch) onderzoek houd ik me ondermeer bezig met de inhoud en herkomst van het concept 'geestelijke weerbaarheid' in het Interbellum en de vraag hoe het zich heeft ontwikkeld bij Jaap van Praag enerzijds en bij het ontstaan en ontwikkeling van het Humanistisch Verbond anderzijds.
3. De jeugdorganisaties met een antimilitaristische en socialistische ideologie noemde hij 'de rode jeugd' (zoals de JVA), 'de blauwe jeugd' werd gevormd door de geheelonthoudingsbeweging (Harmsen 1961).
4. Hij hanteerde overigens ook de schuilnamen H. Sterk, H.S., Jaap Franken en J. Bauer. In het Interbellum was het niet ongebruikelijk om onder pseudoniem te publiceren, aangezien publiceren in de linkse beweging niet bevorderlijk was voor een functie bij de overheid of in het bedrijfsleven.
5. De uitgeverij van Het Fundament was Contact die later ook de eerste boeken van Jaap van Praag na de Tweede Wereldoorlog uitgaf.
6. Deze personen zijn belangrijk bij de oprichting van het Humanistisch Verbond en nemen in de eerste jaren sleutelposities in het Verbond in.
7. In deze fase van mijn onderzoek heb ik me nog niet kunnen verdiepen in archiefmateriaal en interviews betreffende Van Praag. Gelet op het feit dat hij naar eigen zeggen zijn dissertatie over Henriette Roland Holst tussen februari en augustus 1941 schreef, heb ik dit belangrijke boek voor zijn jeugdijaren in dit artikel behandeld. De promotie en de publicatie van het proefschrift zou plaats vinden in 1946 (Gasenbeek, 2009, pp. 10-11).
8. In een noot vermeldt Van Praag: 'De Ligt over Geestelijke Weerbaarheid, Aug. 1918, dus midden in de wereldoorlog!'. Hieruit blijkt dat hij die publicatie, waarin naar mijn mening voor het eerst in Nederland het begrip geestelijke weerbaarheid wordt gebruikt, kende en waarschijnlijk – maar hij zal niet de enige zijn geweest – heeft ingebracht bij de JVA. In een andere publicatie zal ik uitgebreid ingaan op de precieze herkomst van het begrip bij De Ligt, die het gebruikte in drie artikelen met de titel: 'Het vraagstuk der weerloosheid uit drieërlei oogpunt beschouwd' in: *Opwaarts*; christen-socialistisch weekblad 11 (1918), 544, 545 en 553, 30 augustus 1918.

Literatuur

- Blom, H. (1989). *Crisis, bezetting en herstel: tien studies over Nederland 1930-1950*. Rotterdam: Nijgh & Van Ditmar.
- Derx, P., & Gasenbeek, B. (eds) (1997). *J.P. van Praag: vader van het moderne Nederlandse humanisme*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Edelman, P. (1997). Het werk van J.P. van Praag. In P. Derx & B. Gasenbeek (eds), *J.P. van Praag: vader van het moderne Nederlandse humanisme*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Gasenbeek, B. (2009). Jaap van Praag (1911-1981): een korte levensschets. In P. Derx (ed.), *J.P. van Praag: om de geestelijke weerbaarheid van humanisten*. Breda: Papieren Tijger.
- Harmsen, G. (1961). *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940*. Assen: Van Gorcum & Comp. Herdrukt als SUN Reprint 4 (1973).
- Praag, J. van (1946). *Henriette Roland Holst; wezen en werk. Academisch proefschrift*. Amsterdam: Contact.
- Verkuil, I.D. (1988). *De grote illusie: de Nederlandse vredesbeweging na 1945*. Utrecht: Hes Uitgevers.